

Agnieszka Wysocka

Bydgoszczanki wychodzą z domów na ulice, którym patronują królowe. Przyczynek do badań nad stowarzyszeniami kobiecy w mieście od II połowy XIX w. do wybuchu I wojny światowej

słowa kluczowe: bydgoszczanki, stowarzyszenia kobiece, przełom XIX i XX wieku, miasto

Inspiracją do napisania artykułu była wieloletnia praca przy tworzeniu *Studium Historyczno-Konserwatorskiego Bydgoszczy*¹. Podczas zgłębiania tkanki urbanistycznej analizuje się plany miasta, rysunki projektowe, ikonografię oraz księgi adresowe, w których odnotowywano kolejnych właścicieli, jeśli to możliwe, ustala się ich zawody, sprawdza, co w budynkach się mieściło. Takie wydawałoby się poboczne informacje, uzupełniające wiedzę o zabudowie miasta, mogą być inspiracją dla historyków czy socjologów. Moje ujęcie jest spojrzeniem badacza bydgoskiej architektury z przełomu XIX i XX w. na to, co moglibyśmy nazwać scenografią, na tle której rozgrywała się codzienna historia miasta, której bohaterkami – czasami pierwszoplanowymi, a czasami ledwie dostrzegalnymi – były kobiety.

Sytuacja i historia kobiet w Bydgoszczy w XIX i na początku XX w. nie była do tej pory poddawana systematycznym badaniom, chociaż ostatnio pojawiło się

¹ Wieloetapowe *Studium Historyczno-Konserwatorskie Bydgoszczy* powstaje od 1993 r. do dziś na zlecenie Urzędu Miasta Bydgoszczy i jest pionierskim opracowaniem na skalę kraju. Obejmuje Stare Miasto i część Śródmieścia, autorami *Studium...* są zatrudnieni w Pracowni Dziedzictwa Kulturowego Kujawsko-Pomorskiego Centrum Kultury w Bydgoszczy historycy sztuki, konserwatorzy i historycy, w tym autorka niniejszego artykułu (od 1999 r. do dziś); maszynopisy kolejnych etapów *Studium* znajdują się w Urzędzie Miejskiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy.

kilka artykułów zapowiadających zainteresowanie tą tematyką². Warto, inicjując wielokierunkowe analizy, wpisać kobiety w kontekst historyczno-przestrzenny miasta. I chociaż kuszące jest (przede wszystkim ze względu na dostępność źródeł) śledzenie dziejów elit, nie można zapominać o tych kobietach, które na bogactwo i dobre samopoczucie tych pierwszych ciężko pracowały. Myślę tu o służbie domowej, według spisu ludności zawodowo czynnej w Bydgoszczy w końcu 1849 r. liczącej 1069 osób³.

Od połowy XIX w. zauważalne jest w Prusach ogromne przyspieszenie postępu cywilizacyjnego, a wraz z nim poprawa jakości życia obywateli. W ślad za tym poszły zmiany polityczne, społeczne i gospodarcze, wpływające również na sytuację kobiet. A z kolei na to jak układały się w XIX w. stosunki między trzema podstawowymi instancjami: jednostką, społeczeństwem obywatelskim i państwem, mieli wpływ filozofowie, przede wszystkim Georg Hegel i Immanuel Kant. Jednostka, jak twierdził w *Zasadach filozofii prawa* (1821) Hegel, jest podporządkowana rodzinie, która wraz ze stowarzyszeniami tworzy jeden z podstawowych kręgów społeczeństwa obywatelskiego. Rodzina, oparta na monogamicznym małżeństwie, to podstawa naturalnej moralności. Podział ról według płci opierał się wg Hegla na naturalnych cechach zgodnie z pojęciami: bierny/czynny, wewnętrzny/zewnętrzny. „Mężczyzna znajduje swoje istotne i rzeczywiste życie w państwie, nauce, itd., a także w walce i w pracy, zmagając się ze światem zewnętrznym i z samym sobą. Kobieta odnajduje swoje istotne przeznaczenie w obiektywnej moralności rodziny, której pietyzm rodzinny wyraża dyspozycje moralne”. Kant skupił swoją uwagę na mikroprzestrzeni, jaką był dom – podstawa moralności i ładu społecznego, ośrodek prywatności, ale prywatności podległej ojcu, jedynemu, który jest zdolny trzymać w ryzach kobietę, bo jak dowodził Kant: „Kobieta stać się może dzikim barbarzyńcą, dziecko, zarazone przez matkę – istotą tchórzliwą i mściwą”. Kobieta jawi się filozofowi jako istota „pęknięta”

² Pomijam artykuły i hasła słownikowe poświęcone wybranym postaciom historycznym. Przekrojowe podejście do tematu zob. R. Michna, *Szkołnictwo żeńskie w Bydgoszczy w okresie zaboru pruskiego*, „Kronika Bydgoska” 2018, t. 39, s. 45-84; A. Nadolska, *Konspiracja w spódnicy. Bydgoszczanki w wielkopolskim zrywie niepodległościowym 1918/1919*, „Kronika Bydgoska” 2017, t. 38, s. 221-232; B. Derkowska-Kostkowska, *Instytuty muzyczne i nauczyciele muzyki w Bydgoszczy od drugiej połowy XIX wieku do roku 1920*, [w:] *Świadkowie kultury muzycznej na Pomorzu i Kujawach*, pod red. A. Klaput-Wiśniewskiej, prace zbiorowe III, nr 35, Akademia Muzyczna w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2013, s. 39-94, autorka artykułu zwróciła uwagę na dużą liczbę nauczycielek muzyki w Bydgoszczy, większość z nich wymieniając i krótko charakteryzując ich działalność zawodową.

³ *Historia Bydgoszczy*, t. 1 do roku 1920, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań 1991, s. 28, tabela 28, nawet jeśli część spisanej służby domowej i czeladzi stanowili mężczyźni, to możemy przyjąć, że głównie były to kobiety. Kolejni w zestawieniu znaleźli się rzemieślnicy w liczbie 648 i robotnicy dniówkowi niewykwalifikowani w liczbie 562.

– ostoja i zagrożenie, „Wystarczy, że wymknie się, by stała się natychmiast buntownikiem i rewolucjonistą”⁴.

Duże znaczenie dla podniesienia rangi państwa pruskiego w Niemczech i w całej Europie miał rozwój oświaty i upowszechnienie kultury (w tym przede wszystkim słowa pisanego i muzyki). Zaslugą rządu pruskiego było wprowadzenie w I połowie XIX w. powszechnego obowiązku szkolnego, który w latach 70. XIX w. skutecznie walczył z analfabetyzmem⁵. Nie zapominajmy jednak, że pruska szkoła ludowa, zwłaszcza w II połowie XIX w., wpajała pruskie ideały życiowe i stereotypy zachowań, wychowując lojalnych obywateli. Bardzo ważna rola w upowszechnianiu wzoru pruskości w społeczeństwie przypadła również pruskiemu kościołowi protestanckiemu⁶. Bardzo trudną dla polskiej mniejszości sytuację komplikowało systemowe sprowadzanie Polaków do obywateli drugiej kategorii, dla których tworzone były liczne, zwłaszcza po 1871 r., specjalne przepisy, przede wszystkim administracyjne, mające na celu stworzenie jednolitej państwowości niemieckiej⁷.

Okres od połowy XIX w. aż do I wojny światowej był decydujący dla procesu przekształcania się Bydgoszczy w nowoczesne miasto. W tym czasie małomiasteczkowa zabudowa złożona

Plac (rynek) Elżbiety, ob. pl. Piastowski, pocztówka z początku XX w. ze zbiorów Marka Ogródowicza

z parterowych lub piętrowych domów zmieniona została na mniej lub bardziej okazałe kamienice czynszowe. Wytyczano tereny pod zabudowę willową. Lokalni architekci i mistrzowie budowlani wzorowali się na tendencjach panujących w tym czasie w architekturze niemieckiej, zwłaszcza berlińskiej.

Patronki ulic, placów, fundatorki budynków użyteczności publicznych

Nazwy nowych wytyczanych ulic i ważne w układzie urbanistycznym obiekty przypominały o znaczących dla historii postaciach, w tym o kobietach, stawały

⁴ M. Perrot, *Rodzina triumfująca*, [w:] *Historia życia prywatnego. Od rewolucji francuskiej do I wojny światowej*, pod red. M. Perrot, L. Hunt, C. Hall, t. 4, Wrocław 1999, s. 94-96.

⁵ S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Poznań 1987, s. 426-427.

⁶ Tamże, s. 504.

⁷ Tamże, s. 456.

się wyrazem gloryfikacji pruskiej historii. Patronki ulic – przede wszystkim żony władców rodzin panujących – miały być wzorem do naśladowania dla kobiet poświęcających się wychowywaniu dzieci, pracy charytatywnej i opiece nad potrzebującymi. Najwcześniej w topografii miasta, jeżeli chodzi o patronkę-kobietę, pojawiła się Elżbieta Ludwika Wittelsbach⁸. Poświęcono jej w Bydgoszczy nazwę dzielnicy, ulicę i plac. Wytyczono je w połowie XIX w. w związku z intensywnym rozwojem miasta w kierunku północno-zachodnim, będącym efektem oddania do użytku w 1851 r. dworca kolejowego. Wraz ze znajdującym się na północ od ulicy placem *Elisabethmarkt – Elisabethstrasse* stała się główną osią kompozycyjną nowej dzielnicy, rozplanowanej w 1853 r. według projektu mierniczego rejencyjnego Friedricha W. Sturmhoefela, zgodnie z klasyczną koncepcją prostopadłej siatki ulic z równomiernym podziałem parceli. Dzielnica Elżbietańska łączyła się płynnie z Dzielnicą Fryderycjańską (*Friedrich Wilhelm-Stadt*), nazwaną tak na cześć małżonka Elżbiety – króla Prus⁹.

Pamięć o prawdziwym wzorze do naśladowania dla pań – Luizie Pruskiej – utrwalala ulica przecinająca dzielnicę Bocianowo, wytyczona w 1875, a nazwana w 1879 r. *Luisenstrasse*¹⁰. Czas po wojnie francusko-pruskiej sprzyjał przypominaniu takich postaci, które już w przeszłości przeciwstawiały się ekspansji Francuzów – a Luiza nie dość, że była inicjatorką tajnego przymierza rosyjsko-pruskiego przeciwko Napoleonowi, to nie opuściła królewskiego małżonka Fryderyka Wilhelma III Pruskiego w wojennej tułaczce. Jej syn Fryderyk Wilhelm IV ustanowił w hołdzie dla niej Order Luizy przyznawany kobietom za opiekę nad chorymi i potrzebującymi. Była dla poddanych symbolem matki, wydała bowiem na świat dwóch kolejnych władców (*Preußische Madonna*)¹¹. Dla ówczesnych władz miasta nie bez znaczenia było zapewne to, że Luiza odwiedziła Bydgoszcz na początku października 1806 r. Ona i jej małżonek Fryderyk Wilhelm III uciekali wówczas przed armią napoleońską, po zajęciu przez Francuzów Berlina¹².

⁸ Elżbieta Ludwika Wittelsbach (1801-1873), księżniczka bawarska, żona króla Prus Fryderyka Wilhelma IV, poświęcała się pracy charytatywnej.

⁹ B. Derkowska-Kostkowska, *Powstanie śródmiejskiego kompleksu architektoniczno-urbanistycznego Bydgoszczy od połowy XIX do początku XX w. i stan obecny*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Doświadczenie, stan obecny, perspektywy*, pod red. S. Łanieckiego, Bydgoszcz 2014, s. 172-173. Obecne nazwy: pl. Piastowski (*Elisabethmarkt*), ul. Śniadeckich (*Elisabethstrasse*), fragment śródmieścia Bydgoszczy (*Elisabethstadt*).

¹⁰ *Bydgoszcz. Studium Historyczno-Konserwatorskie 15. Śródmieście cz. 10*, pod red. B. Derkowskiej-Kostkowskiej, t. 1, Bydgoszcz 2005, b.n. Obecnie nazwy: ul. Hetmańska (*Luisenstrasse*).

¹¹ Luiza Meklemburg-Strelitz (Luiza Pruska) (1776-1810), królowa pruska, żona Fryderyka Wilhelma III.

¹² K. Grysińska-Jarmuła, *Cesarze niemieccy i królowie pruscy w Bydgoszczy*, [w:] *Miejsca*

Przyjęcie takiej patronki dla ulicy pozwalało na budowanie chlubnej historii miasta, które udzieliło panującej parze schronienia.

W 1877 r. jedna z ulic w okolicy dworca kolejowego, a w 1913 r. most przechodzący w jej osi otrzymały nazwy *Victoriastrasse* i *Victoriabrücke*¹³. Tym razem na cześć Wiktorii, żony cesarza Niemiec Fryderyka III i matki Wilhelma II. Znana była ona z działalności charytatywnej, fundowała szkoły dla dziewcząt, w tym szkoły dla pielęgniarek¹⁴.

Obecność kobiet z rodu panującego zaznaczyła się też w fundacjach. Budynek przy placu Kościeleckich 6¹⁵ został wzniesiony w latach 1908–1909 jako zakład leczniczy dla niemowląt. Powstał z inicjatywy Ojczyźnianego Związku Kobiet (*Vaterländische Frauenverein*). Bardzo duża śmiertelność wśród niemowląt, spowodowana szczególnie przez ostre choroby zakaźne, zapalenie płuc i biegunki, stworzyła pilną potrzebę usprawnienia opieki medycznej. Śmiertelność wśród niemowląt w 1908 r. w Bydgoszczy wynosiła 22%, a w Niemczech sięgała aż 30%. Cesarzowa niemiecka Augusta Wiktorii¹⁶ wystąpiła z apelem o budowanie w większych miastach specjalnych żłobków dla niemowląt (*Säulingsheime*). W Bydgoszczy inicjatywa cesarzowej trafiła na podatny grunt. Szybko powstała specjalna fundacja, która postawiła sobie za cel budowę szpitalnego żłobka połączonego z kuchnią ludową dla ubogich. Magistrat przekazał nieodpłatnie działkę budowlaną przy ówczesnym *Hann von Weyhern Platz*, obok istniejącej już szkoły powszechnej i fary ewangelickiej. Projekt budowlany zakładu sporządził miejski radca budowlany Karl Meyer. Środki na budowę w wysokości 60 000 marek przekazał bogaty rentier bydgoski, Julius Berger. Na jego osobiste życzenie zakład nazwano imieniem cesarzowej – *Auguste-Viktoria-Heim für Säuglinge*¹⁷.

pamięci w przestrzeni miasta w XIX i XX wieku. Architektura Miast VI. Zbiór studiów, pod red. A. Wysockiej, L. Łbika, K. Straussa, Bydgoszcz 2019, s. 16.

¹³ *Bydgoszcz w stronę Okola*, praca zb. zespołu Pracowni Dokumentacji i Popularyzacji Zabytków WOK w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2004, s. 69. Obecne nazwy: ul. Królowej Jadwigi (*Victoriastrasse*), most Królowej Jadwigi (*Victoriabrücke*).

¹⁴ Wiktorii Coburg (1840-1901), cesarzowa niemiecka, małżonka Fryderyka III od 1858 r. Matka cesarza Wilhelma II. Nie była lubiana w Prusach z powodu pochodzenia (była angielską księżniczką, córką królowej Wiktorii), ale małżeństwo z Fryderykiem III było szczęśliwe.

¹⁵ Obecnie siedziba Kujawsko-Pomorskiego Centrum Kultury w Bydgoszczy.

¹⁶ Augusta Wiktorii (1858-1921), księżniczka Szlezwik-Holstein, królowa Prus i cesarzowa niemiecka, małżonka Wilhelma II od 1881 r. Augusta znana była w Niemczech ze swojej pobożności, fundowania kościołów i działalności charytatywnej. Przewodniczyła organizacji Czerwony Krzyż, zachęcała do lepszej edukacji młodych kobiet i dziewcząt. Była bardzo lubiana przez poddanych władczynią.

¹⁷ *Bydgoszcz. Studium Historyczno-Konserwatorskie. Stare Miasto cz. 1*, t. 16, *Aneks. Wypisy archiwalne*, kwerenda archiwalna L. Łbik, Bydgoszcz 1997, b.n.s.

Ogromnym problemem społecznym była w XIX w. gruźlica. Nie znano na nią żadnych skutecznych leków, zauważono jednak, że zapadalność na gruźlicę i jej przebieg zależy od odporności indywidualnej i warunków bytowania. I tak powstała najstarsza metoda walki z gruźlicą – leczenie klimatyczno-wypoczynkowe. Gwałtownie rosnąca liczba chorych zmusiła władze Rzeszy Niemieckiej do rozpoczęcia akcji budowy sieci sanatoriów. Sanatorium dla kobiet w podbydgoskiej Smukale było drugim po Kowanówku sanatorium dla Prowincji Poznańskiej. Budowę rozpoczęto w 1903 r. według projektu Karla Meyera, ukończono ją rok później. Zakład mógł przyjąć 120 pacjentek¹⁸. Podczas oficjalnego otwarcia w 1905 r. sanatorium otrzymało imię następczyni tronu – księżniczki Cecylii¹⁹ (*Kronprinzessin Cecilie-Heilstätte*).

Wśród prywatnych fundacji odnaleźć można takie, na które pieniądze przeznaczały, wzorem władczyń, zamożne bydgoszczanki. Przykładem są dwa obiekty powstałe dzięki funduszom Luizy Giese-Rafalskiej, właścicielki dóbr na Rupiency²⁰, wdowy po radcy sądowym. Na wzniesienie Szpitala Diakonisek przy dzisiejszej ul. Seminaryjnej 1 przeznaczyła 150 000 marek. Na przekazanej przez miasto działce kompleks z oddziałem wewnętrznym i chirurgicznym zbudowano w 1885 r.²¹ W niedalekim sąsiedztwie szpitala pieniądze z fundacji L. Giese-Rafalskiej, w wysokości 150 000 marek, pozwoliły na zbudowanie okazałego Domu Starców dla Pań przy ul. Szubińskiej 1. Fundatorka zaznaczyła w testamencie, że o miejsce w nim ubiegać się mogą bydgoszczanki co najmniej od 10 lat mieszkające w tym mieście²².

Początki aktywności społecznej bydgoszczanek

Aktywność w przestrzeni Bydgoszczy uwidaczniała się w organizacji i członkostwie w różnego rodzaju towarzystwach i stowarzyszeniach, początkowo w ramach spotkań męsko-damskich, im bliżej końca XIX w. – kobiecych (zob. Aneksy).

¹⁸ D. Bręczewska-Kulesza, *Historia i architektura sanatorium dla płucnochorych w bydgoskiej Smukale, Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu*, z. 6, 2001, s. 64-65; w latach 1910-1913 obok sanatorium dla kobiet powstało sanatorium dla dzieci, zgodnie z wolą fundatorki pani Raschdau zakładowi nadano imię jej matki Berthy-Amelii Magnus, tamże, s. 68.

¹⁹ Cecylia Augusta Maria Mecklenburg-Schwerin (1886-1954), księżniczka Meklemburgii-Schwerinu, od 1906 r. żona następcy tronu Niemiec Wilhelma, syna niemieckiego cesarza Wilhelma II. Bardzo lubiana, szczególnie wśród młodych Niemek, które naśladowały jej styl. Księżna popierała edukację kobiet, wiele szkół i ulic w Niemczech nosi do dziś jej imię.

²⁰ Dawna gmina podmiejska, obecnie część Bydgoszczy, położona w południowej części miasta.

²¹ M. Boguszyński, *Od warsztatu balwierskiego do Szpitala Klinicznego. Z historii kart bydgoskiego leczenia*, Bydgoszcz 2008, s. 47-49; ob. Kujawsko-Pomorskie Centrum Pumonologii przy ul. Seminaryjnej 1.

²² ob. Wojskowa Komenda Uzupełnień przy ul. Szubińskiej 1.

W czasach w miarę bezkonfliktowej koegzystencji społeczności polskiej i niemieckiej, którą można zaobserwować w Bydgoszczy od 1772 r. do lat 40. XIX w., działał w Bydgoszczy Klub Mieszczański (*Bürger Resourcen-Gesellschaft*, lata działalności 1797-1842) w siedzibie łoża masońskiej Pod Blankami 12-14. Było to stowarzyszenie dla mężczyzn bez względu na pochodzenie i narodowość, natomiast członkowie mogli wprowadzać na wybrane imprezy rodziny: latem na cztery bale, osiem potańcówek, jeden bal dla dzieci, a panie (żony członków klubu) spotykały się raz na dwa tygodnie. Obowiązywał na tych spotkaniach zakaz palenia i wprowadzania psów²³. Również Kasynowe Towarzystwo „Wypoczynek” (*Kasino-Gellschaft „Erholung”*), działające od połowy XIX w., zgodnie ze statutem męskie, organizowało imprezy dla pań i dla dzieci w tzw. *Damen und Bell-Tage*²⁴. W obu przypadkach Polacy stanowili 50% członków²⁵.

Bardzo popularnym zajęciem był amatorski ruch muzyczny. Oprócz domowych koncertów, muzycznych wieczorów organizowanych w prywatnych domach – uchwytnych od 1815 r. między innymi w salonie braci Löwe czy salonie państwa Roquette²⁶ – zaczęły powstawać chóry przede wszystkim męskie, ale też mieszane²⁷. Od 1823 r. chór mieszany uświetniał nabożeństwa w farze ewangelickiej. Niemieckie zamilowanie do muzyki wykorzystwała mniejszość polska, tworząc za zgodą władz pierwszy polski chór mieszany „Św. Wojciech” w 1876 r. przy kościele farnym. Spotkania obok dawania przyjemności

z Szpitala fundacji Giese-Rafalskiej (Szpital Diakonisek) ob. Kujawsko-Pomorskie Centrum Pneumologii, ul. Seminaryjna 1, pocztówka z początku XX w. ze zbiorów Marka Ogrodowicza

Szpital fundacji Giese-Rafalskiej (Szpital Diakonisek) ob. Kujawsko-Pomorskie Centrum Pneumologii, ul. Seminaryjna 1, pocztówka z początku XX w. ze zbiorów Marka Ogrodowicza

²³ B. Janiszewska-Mincer, *Bydgoskie kluby mieszczańskie w latach 1797-1850*, „Kalendarz Bydgoski” 1997, R. XXX, s. 217-219.

²⁴ B. Derkowska-Kostkowska, *Kasynowe Towarzystwo „Wypoczynek” w Bydgoszczy i jego dom związkowy*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 3, 1998, s. 31-43; towarzystwo od 1885 r. miało swoją siedzibę przy ul. Gdańskiej 20.

²⁵ B. Janiszewska-Mincer, dz. cyt., s. 217-219.

²⁶ Radca sądu powiatowego Louis Roquette i jego żona Antoinette mieszkali w nieistniejącym dziś domu przy obecnej ul. Focha 1, zob. APB, A.m.B., sygn. 2159, nr 345.

²⁷ A. Klaput-Wiśniewska, *Kompozytorzy w Bydgoszczy. Ku twórczemu środowisku*, Bydgoszcz 2017, s. 42.

śpiewania były okazją do krzewienia postaw patriotycznych, tworzenia poczucia narodowej wspólnoty²⁸. Działalność nie tylko skupiona na śpiewie chóru „Św. Wojciech” zainspirowała organizacje skupiające od lat 70. XIX w. polskich rzemieślników, kupców, robotników do tworzenia sekcji śpiewaczych przy stowarzyszeniach, które miały oddziały żeńskie (stąd możemy przypuszczać, że były to zespoły mieszane) – w 1878 r. powstała sekcja śpiewu przy Towarzystwie Czeladzi Polsko-Katolickiej, w 1884 r. przy Towarzystwie Robotników Polsko-Katolickich, a dwa lata później przy Towarzystwie Gimnastycznym „Sokol”²⁹.

Niemieckie stowarzyszenia kobiece w Bydgoszczy

Rozwój samodzielnych organizacji kobiecych w Prusach przypada na rok 1813. W ramach zrywu patriotycznego powstawały pierwsze stowarzyszenia opiekuńcze, zajmujące się pielęgnowaniem żołnierzy w lazaretach. Z około 300 tego typu organizacji część wygasła po 1815 r., ale inne przekształciły się w stowarzyszenia dobroczynne, dając kobietom z kręgów szlachecko-mieszczańskich szansę na dopuszczalną społecznie działalność w sferze publicznej³⁰. W czasach pokoju stowarzyszenia skupiały się na pomocy charytatywnej, ale też na wyrównywaniu poziomu edukacji dziewczynek i chłopców i na działaniach samopomocowych. W 1865 r. w Lipsku z inicjatywy Luise Otto-Peters powołano do życia Powszechnie Niemieckie Stowarzyszenie Kobiet (*Allgemeine Deutsche Frauenverein ADF*) – skupione na walce o prawo do pracy zarobkowej kobiet ze stanu mieszczańskiego i o rozszerzenie zakresu edukacji dziewcząt³¹.

Czasy zjednoczenia Niemiec i wojna francusko-pruska znów skupiły uwagę pań na pomocy dla żołnierzy i na działalności patriotycznej. W 1866 r. w Berlinie z inspiracji królowej Augusty, żony króla Prus Wilhelma II, powstało stowarzyszenie skupione wokół hasła patriotycznych Ojczyźniane Towarzystwo Kobiet (*Der Vaterlandische Frauenverein*). Jego członkinie opiekowały się rannymi żołnierzami w lazaretach, doposażały żołnierzy, współpracowały z Czerwonym Krzyżem. Teoretycznie stowarzyszenie przeznaczone było dla kobiet wszystkich stanów, ale głównymi członkiniami były przedstawicielki elity. W prowincjonalnych miastach na czele stawała zazwyczaj żona najwyższego urzędnika

²⁸ R. Kuczma, J. Żurawski, *Chóry polskie w Bydgoszczy na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Z dziejów muzyki polskiej (2)*, pod red. J. Wiśniowskiego, Bydgoszcz 1961, s. 17.

²⁹ A. Kłaput-Wiśniewska, dz. cyt., s. 80.

³⁰ A. Chlebowska, *Od tradycji do rewolucji. Nurty rozwoju ruchu kobiecego w Prusach na przykładzie organizacji szczecińskich (do 1914 roku)*, [w:] *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, pod red. A. Janiak-Jasińskiej, K. Sierakowskiej, A. Szwarca, Warszawa 2008, s. 171.

³¹ Tamże, s. 173.

w mieście (nadprezydenta prowincji)³².

Działalność powiatowego oddziału Ojczyźnianego Związku Kobiet rozpoczęła się w Bydgoszczy już w 1867 r. W latach 1870-1871, w czasie wojny francusko-pruskiej, związek skupił się na kształceniu pielęgniarek, organizowaniu kuchni polowych, zbieraniu darów i wysyłaniu

Ochronka dla dzieci z przedmieścia Małe Bartodzieje, ob. dom prywatny, ul. Belzy 9, fot. A. Wysocka

ich na front żołnierzom pochodzącym z Bydgoszczy i miejscowego garnizonu. W zimie panie robiły na drutach rękawice i czapki. W czasie pokoju skupiały się na działalności dobroczynnej. Na początku XX w. związek zakupił na Małych Bartodziejach³³ działkę (ob. ul. Belzy 9), w sąsiedztwie kościoła ewangelickiego (ob. kościół rzymskokatolicki pw. św. Józefa), gdzie w 1906 r. wzniesiono całodzienną ochronkę dla dzieci z tego przedmieścia. Przybrała ona kształt willi otoczonej ogrodem. We wnętrzu na parterze była duża sala dla dzieci połączona z werandą, kuchnia i dwa pokoje, a na piętrze mieszkanie dla kierownika placówki³⁴. Wśród patronek ochronki były żony urzędników państwowych, m.in. pani Klara Knobloch, żona nadburmistrza Bydgoszczy Alfreda Knoblocha, czy Louise von Tiedmann, żona Christopha von Tiedmann³⁵.

Posługę w szpitalach, ochronkach, przytułkach na terenie Bydgoszczy sprawowały siostry diakoniski. W czasach rewolucji przemysłowej pastor Teodor Fliedner poruszony nędzą swoich parafian w Kaiserswerth na przedmieściach Düsseldorfu zaproponował kobietom nową formę aktywności – posługiwanie jako siostry środowiskowe i pielęgnowania chorych oraz opieki nad dziećmi. Powstanie w 1837 r. urzędu diakonisy było też dla biednych kobiet szansą na zdobywanie zawodu i na życie we wspólnocie z innymi siostrami. Pierwszą przełożoną

³² Tamże, s. 176.

³³ Wówczas gmina podmiejska Bydgoszczy.

³⁴ D. Bręczewska-Kulesza, A. Wysocka, *Od historyzmu do modernizmu. Bydgoskie wille miejskie i podmiejskie*, Bydgoszcz 2017, s. 100; po 1920 r. ochronkę przy ul. Belzy 9 przejął bydgoski oddział Polskiego Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet.

³⁵ Louise von Tiedmann od 1881 r. była przewodniczącą Ojczyźnianego Związku Kobiet w Bydgoszczy. Za swoją działalność została odznaczona w 1898 r. Złotym Medalem Czerwonego Krzyża, zob. hasło *von Tiedmann Christoph Willers*, oprac. M. Romaniuk, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 5, Bydgoszcz 1998, s. 116.

diakonisek została żona pastora Friederike Fliedner. Charakter i zakres aktywności diakonis im dalej w XIX w. skupiły się na opiece nad chorymi, wychowaniu i edukacji. Diakoniski otwierały domy na terenie Prus, następnie Cesarstwa Niemieckiego, a w latach 60. XIX w. dotarły do Prowincji Poznańskiej. Początki działalności poznańskiego domu diakonisek datuje się na 1865 r.³⁶ W Bydgoszczy diakoniski odnotowuje Księga adresowa na rok 1890 (zob. Aneksy).

Polskie stowarzyszenia kobiece i zakony żeńskie w Bydgoszczy

Impulsy dla samoorganizowania się Polek w Bydgoszczy płynęły głównie z Poznania. Między innymi w 1853 r. powstało w Poznaniu Towarzystwo Pań Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo³⁷, w 1871 r. Towarzystwo Pomocy Naukowej dla Dziewcząt Polskich. Dwadzieścia lat przed wybuchem I wojny, w czasie apogeum konfliktu narodowościowego polsko-niemieckiego, 29 maja 1894 r.

Budynek główny dawnego Szpitala św. Floriana dla bezpłatnego leczenia biednych chorych dzieci Bydgoszczy i Okolicy, ob. Wojewódzki Szpital Obserwacyjno-Zakaźny im. Tadeusza Browicza w Bydgoszczy

powstało Towarzystwo Wzajemnego Pouczania się i Opieki nad Dziećmi „Warta”³⁸. Od 1895 r. tworzono w Poznaniu czytelnie dla kobiet³⁹. Wszystkie te organizacje miały swoje oddziały w Bydgoszczy. Oczywiście największą przeszkodą w prowadzeniu działalności towarzystw kobiecych w Bydgoszczy były utrudnienia administracji i państwowej, i miejskiej, ale były też inne, o których również warto pamiętać,

³⁶ M. Wojtczak, „Diakonissenanstalt” w Poznaniu. *Od Zagórza do Königsstrase (1865-1875)*, „Ecclesia. Studia z dziejów Wielkopolski” 2009, t. 4, 167-176.

³⁷ P. Gługła, *Działalność charytatywna w parafii pod wezwaniem Świętej Rodziny w Tarnowie – historia i współczesność*, „Resovia Sacra” 2014, R. 21, s. 167-172: w oparciu o duchowość i charyzmat św. Wincentego à Paulo (1581-1660), którego papież Leon XIII ogłosił w 1885 r. patronem dzieł miłosierdzia. Powstały zgromadzenia zakonne: Księży Misjonarzy i Siostr Miłosierdzia (szarytki) oraz Stowarzyszenie Miłosierdzia, skupiające osoby świeckie. W Polsce pierwsze tego typu stowarzyszenie powstało w Poznaniu 14 czerwca 1853 r.

³⁸ A. Baszko, *Organizowanie się kobiet w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Działaczki społeczne...*, s. 288.

³⁹ Tamże, s. 293, wzorem Poznania czytelnie dla kobiet powstawały kolejno w Pleszewie, Inowrocławiu, Bydgoszczy, Szamotułach, Krotoszynie, Ostrowie.

i o których możemy przeczytać w „Dzienniku Bydgoskim” z 1910 r.: „W interesie naszych kobiet jest żeby się łączyły w tutejsze towarzystwa kobiece. Smutno nam jednak, że przeważnie mamy pośród siebie kobiety z domów innowierców a z polskich domów bardzo mało. Pannie nie pozwalają zapisywać się sługom, żeby nie marnowały niedzieli, a przecież służa będąca w towarzystwie naszym nauczy się jak być moralną i uczciwą”⁴⁰.

Organizacje polskich kobiet związane były przede wszystkim z polskim Kościołem katolickim⁴¹. Przy parafii farniej w 1861 r. powstało Towarzystwo św. Wincentego à Paulo⁴². Wspierało ono powstałą w 1870 r. stację misyjną „Salem”, prowadzoną przez siostry miłosierdzia. W jej skład wchodził sierociniec dla 90 polskich dzieci i szwalnia dla Polek. Stację misyjną władze pruskie rozwiązały w 1877 r.⁴³ Siostry miłosierdzia nie zniknęły z Bydgoszczy. Od lat 80. XIX w. prowadziły szpital dla dzieci, przy dzisiejszej ul. św. Floriana 12⁴⁴. Dodajmy, że bez wsparcia finansowego hrabiny Anieli Potulickiej nie rozbudowano by tej placówki. W 1901 r. właśnie dzięki właścicielowi podbydgoskiego majątku szpital wzbogacił się o oddział zakaźny, a w 1908 r. Potulicka przekazała szpitalowi należące do niej parcele przylegające do terenu szpitala, przeznaczając je pod rozbudowę. Szpital utrzymywał się przede wszystkim z datków polskich dobroczyńców, obok Anieli Potulickiej hojnymi darami wspierała go hrabina Maria Bnińska z Samostrzela⁴⁵.

Kościół pw. Świętej Trójcy, pocztówka po 1913 r., ze zbiorów Marka Ogródowicza

⁴⁰ *W sprawie naszych Towarzystw*, „Dziennik Bydgoski”, 10 czerwca 1910, nr 128, s. 2. Temat stosunków i zależności między pracodawcami/pracodawczyniami a służącymi wymaga badań. W Bydgoszczy nie był jeszcze podejmowany.

⁴¹ W Bydgoszczy znajdowały się również niemieckie parafie katolickie, przy których też działały organizacje kobiece, stąd to wyróżnienie – polski Kościół katolicki.

⁴² M. Chamot, *Pod pruskim zaborem 1772-1919*, [w:] *Kościół katolicki w Bydgoszczy. Kalendarium*, pod red. J. Kutty, Bydgoszcz 1997, s. 159.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Ob. Wojewódzki Szpital Obserwacyjno-Zakaźny im. Tadeusza Browicza w Bydgoszczy.

⁴⁵ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Akta budowlane miasta Bydgoszczy

Kolejny zakon żeński, sióstr elżbietanek⁴⁶, do miasta sprowadził dla posługi nad chorymi w 1900 r. ksiądz Ryszard Markwart⁴⁷. Od 1921 r. ich siedzibą był dom przy ul. Petersona 3 (ob. ul. Obrońców Bydgoszczy 3)⁴⁸. Zajmowały się opieką nad chorymi i nad dziećmi, prowadziły ochronkę na Szwederowie⁴⁹.

Wraz z ukończeniem budowy kościoła pw. Świętej Trójcy przy ul. Świętej Trójcy 26 w 1913 r. przy parafii znalazły swoje miejsce kolejne polskie stowarzyszenia. Było to między innymi Towarzystwo Kobiet Pracujących, istniejące od 1905 r. jako oddział Katolickiego Towarzystwa Robotników Polskich w Bydgoszczy (założonego w 1892 r.), czytelnia dla polskich dzieci czy Towarzystwo Kobiet Pracujących w Handlu i Konfekcji⁵⁰.

Śledzenie siedzib polskich stowarzyszeń przysparza sporo trudności. Zebrania odbywały się często w prywatnych domach, w restauracjach, kawiarniach, salach zabaw (tak zwane *établissement*). Spotykanie się pań w miejscach publicznych było źle widziane ze względów towarzyskich, a w Bydgoszczy dodatkowo nie wszystkie sale spotkań zgadzały się na spotkania polskiej społeczności, a co dopiero kobiet. Przykładem niełatwej sytuacji organizacji kobiecych była historia działalności Czytelni dla Kobiet. Zebranie organizacyjne odbyło się 11 maja 1907 r. w sali pani Musielewiczowej przy dzisiejszej ul. Śniadeckich 21-23⁵¹. Pierwszą siedzibą było mieszkanie państwa Neumanów (*Friedrichstrasse 63*, ob. ul. Długa 51), następną mieszkanie pani Zofii Pękałowej przy ul. Długiej 56 (*Friedrichstrasse 12*). W 1921 r. czytelnia mieściła się przy obecnej ul. Dworcowej 71⁵², w 1927 r. przy ul. Krasińskiego 3.

(dalej: Ak.b.m.B.), sygn. 1360-1363.

⁴⁶ Ks. J. Pater, *Zarys dziejów Zgromadzenia Sióstr św. Elżbiety*, „Nasza Przeszłość” 1981, t. 55, s. 46-60: Zgromadzenie Sióstr św. Elżbiety powstało w 1842 r. na Śląsku, w Nysie, w 1864 r. rząd pruski pozwolił siostrom na posługę w lazaretach podczas wojny duńsko-prusko-austriackiej, co przyspieszyło zgodę na działalność zakonu w państwie pruskim (otrzymały prawo korporacyjne w 1864 r. – zatwierdzenie królewskie dla „Dobroczynej Fundacji Szarych Sióstr św. Elżbiety w Nysie”). Prowincja gnieźnieńsko-poznańska z siedzibą w Poznaniu powstała w 1913 r., chociaż pierwszy dom poznański elżbietanki stworzyły w 1871 r.

⁴⁷ M. Chamot, dz. cyt., s. 172.

⁴⁸ APB, Ak.b.m.B., sygn. 5182.

⁴⁹ Obecnie na Szwederowie elżbietanki prowadzą przedszkole przy ul. Leszczyńskiego 40. Jest to przykład długiego trwania na terenie tej bydgoskiej dzielnicy.

⁵⁰ *Z naszych Towarzystw*, „Dziennik Bydgoski”, 14 sierpnia 1914, nr 185, s. 2.

⁵¹ Pierwotny adres *Elisabethstrasse 10*, od 1876 r. mieściła się tutaj restauracja prowadzona przez Franza i Marię Musielewiczów, po śmierci męża Maria w 1890 r. w oficynie urządziła salę taneczną, wynajmowaną na spotkania towarzyskie, w 1912 r. sprzedała parcelę z zabudową gminie ewangelickiej, za: APB, Ak.bud.m.B., sygn. 6625-6626.

⁵² *20-lecie Tow. Czytelni dla Kobiet*, „Dziennik Bydgoski” z 31 maja 1927, nr 123, s. 7-8, w 1927 r. czytelnia dla Kobiet miała swoją siedzibę przy ul. Krasińskiego.

Spotkania polskich stowarzyszeń odbywały się nie tylko w sali Marii Musielewiczowej, ale również w sali Mateusza Szuprytowskiego przy obecnej ul. Dolina 8⁵³. To tutaj odbyły się 12 kwietnia i 10 maja 1908 r. wiece przeciwko tak zwanej ustawie kagańcowej⁵⁴. Ten drugi był wiecem Polek, zwołanym przez Marię Czarlińską, na którym przemawiały między innymi Wincentyna Teskowa i Halina Warmińska⁵⁵.

Bydgoskie członkinie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (prawdopodobnie w „Domu Polskim”), 1911 rok, fotografia ze zbiorów APB w Bydgoszczy (zespół: Archiwum doktora Andrzej Boguckiego)

Ogromnym udogodnieniem w prowadzeniu działalności było otwarcie z inicjatywy lekarza Emila Warmińskiego w 1909 r. siedziby Spółki Budowlanej – Domu Polskiego – u zbiegu *Gammstrasse 6* i *Wilhelmstrasse 5* (ob. nieistniejący, ul. Warmińskiego 11)⁵⁶. Stowarzyszenia kobiece chętnie korzystały z pomieszczeń Domu Polskiego, organizując różne spotkania. Tutaj też odbywały się posiedzenia żeńskiej sekcji Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, działającej od 1908 r.⁵⁷ Im bliżej I wojny światowej, tym częściej spotykano się na kursach pierwszej pomocy niż na próbach chóru⁵⁸. Dom Polski działał do 1914 r., czyli

⁵³ Pierwotny adres *Thalstrasse 23*, w latach 1898-1920 Matheus Szuprytowski prowadził w tym miejscu restaurację z salą taneczną i z podium dla orkiestry, za: APB, Ak.b.m.B., sygn. 1133-1134.

⁵⁴ Ustawa o stowarzyszeniach i zgromadzeniach z 4 kwietnia 1908 r. wprowadzona przez Parlament Rzeszy, zawierająca tzw. paragraf kagańcowy, zabraniający zebrani otwartych, podczas których rozmawiano by po polsku, dotyczył tych powiatów, w których Niemcy stanowili 40% ogółu mieszkańców.

⁵⁵ J. Bartnicki, *Nie damy pogrześć mowy*, [w:] *Opowieści bydgoskie. I okres zaboru pruskiego*, oprac. i wybór W. Drygałowa, Poznań 1970, s. 79-82.

⁵⁶ Obecnie teren przy ul. Warmińskiego 11; Dom Polski działał do 1923/4 r., zob. R. Kuczma, *Mala encyklopedia litera „D”*, „Kalendarz Bydgoski” 2000, s. 283-284.

⁵⁷ Towarzystwa Gimnastyczne mogły powstawać w ramach ogólnopruskiego ruchu gimnastycznego. Od lat 40. XIX w. w ramach Powszechnego Związku Gimnastyki Niemieckiej (*Allgemeiner Deutscher Turnbund*) propagowano tężyznę fizyczną. W latach 1810-1918 na terenie Prus istniało 115 placów gimnastycznych i wiele sal gimnastycznych. W 1859 r. działało 241 towarzystw gimnastycznych, w 1862 przeszło 1000, zob. K. Jaśtał, *Niemcy: naród i ciało*, Kraków 2015, s. 193-195.

⁵⁸ E. Czarlińska, *Tajne nauczanie*, [w:] *Opowieści bydgoskie...*, s. 34-43.

do momentu zamknięcia wszystkich polskich organizacji społecznych. W czasie I wojny światowej w budynku mieścił się lazaret⁵⁹.

Lata wojny odwróciły role, kobiety zajęły miejsca mężczyzn, którzy ruszyli na front. *Nastaly pierwsze listonoszki, konduktorki*⁶⁰. W zmierzeniu się z nową rzeczywistością niejednej bydgoszczance pomogły wcześniejsze doświadczenia pracy w stowarzyszeniach. Każde z nich czeka na swoją badaczkę/swojego badacza.

ANEKSY:

Uzupełnieniem artykułu są tabele porządkujące i uzupełniające zagadnienia poruszone w artykule. Adresy odpowiadają dzisiejszym, jeśli jest inaczej, zostało to zaznaczone kursywą.

Aneks 1. Nazwy bydgoskich ulic i placów, którym patronowały w XIX w. i do 1920 r. kobiety:

DAWNA NAZWA ULICY/PLACU	OBECNA NAZWA ULICY/PLACU
Dorotheenstrasse (istniała w 1889)	Ustronie (1920-1939) (od 1945)
Elisabethstrasse (1872-1920)	Śniadeckich (1920-1939) (od 1945)
Elisabethplatz (1871-1920)	pl. Piastowski (1920-1939) (od 1945)
Luisenstrasse (1879-1920) (1939-1945)	Hetmańska (1879-1920) (po 1945)
Margharetenstrasse (1905-1920) (1939-1945)	Siemiradzkiego (1920-1939) (od 1945)
Sophienstrasse (1903-1920) (1939-1945)	Długosza (1920-1939) (od 1945)
Victoriastrasse (1879-1920) (1939-1945)	Królowej Jadwigi (1920-1939) (od 1945)

Aneks 2. Księga adresowa miasta Bydgoszczy z 1885 r.

Bydgoskie stowarzyszenia kobiece (wymienione wśród innych stowarzyszeń):

NAZWA STOWARZYSZENIA	ZARZĄD STOWARZYSZENIA
Stowarzyszenie dla Opieki nad małymi dziećmi (Verein zur Förderung der Kleinkinder Bewahranstalten)	przewodnicząca: żona prezydenta Regencji w Bydgoszczy Louise Tiedemann, sekretarz: burmistrz Bachmann, skarbnik: radca miejski Wenzel
Żydowskie Stowarzyszenie Wsparcia dla Kobiet (Israel Frauen Unterstützung Verein)	przewodnicząca: Auguste Badt, skarbnik: rentier Samuel Lebenheim
Stowarzyszenie (Fundacja) królowej Elżbiety (Königin Elisabeth Stiftung)	przewodnicząca: żona sędziego krajowego Laubego, skarbnik: kupiec Abicht

⁵⁹ J. Podgóreczny, „*Dom Polski*” w Bydgoszczy, „*Kalendarz Bydgoski*” 1973, s. 172-175; w czasach, kiedy decydowały się losy przynależności Bydgoszczy do Polski lub do Niemiec, w 1919 r. w budynku odbywały się patriotyczne wiece, przerywane przez niemieckich bojówkarzy *Grenzschutz*.

⁶⁰ W. Bukolt, *Książęce Wzgórze i świński rynek*, [w:] *Opowieści bydgoskie...*, s. 150.

Aneks 3. Księga adresowa miasta Bydgoszczy z 1890 r.

Bydgoskie Stowarzyszenia kobiece (wydzielone jako towarzystwa kobiece (*Frauen Vereine*):

NAZWA STOWARZYSZENIA	ZARZĄD STOWARZYSZENIA/ PRZYPUSZCZALNA LOKALIZACJA
Ewangelicki Związek Diakonisek (Evang. Diakonissen Verein)	przewodniczący: pastor Kanitz
Ewangelicki [Bliski] Związek Diakonisek, istniejący od 1876 (Evang. Diakonissennäh Verein)	przewodnicząca: żona pastora Kanitza
Ewangelicki [Bliski] Związek Diakonisek, istniejący od 1877 (Evang. Diakonissennäh Verein)	przewodnicząca: żona superintendenta Sarana
Ewangelicki Związek Pań Misyjnych (Evang. Frauen Missions Verein)	przewodnicząca: żona superintendenta Sarana
Ewangelicki Związek Panien (Evang. Jungfrauen Verein)	przewodniczący: pastor Reichert
Ewangelicko-Luterański Związek Kobiet dla wspierania ubogich (Evang. luth. Frauen Verein zur Unterstützung der Armen)	przewodnicząca: żona pastora Braunera (Kościół Ewangelicko-Luterański przy ul. Poznańskiej 25, ob. nieistniejący)
Związek „Śniadaniowy” (dożywianie ubogich) (Frühstücks Verein)	przewodnicząca: panna Schneider
Związek Kobiet im. Gustawa Adolfa (Gustav Adolf Frauen Verein)	przewodnicząca: żona superintendenta Sarana
Związek dla Pomocy Ewangelickiej Organizacji „Dzieci w służbie Bożej” (Helferinnen Verein des evang. Kinder Gottesdienstes)	przewodniczący: superintendent Saran
Stowarzyszenie (Fundacja) królowej Elżbiety (Königin Elisabeth Stiftung)	przewodnicząca: żona nadburmistrza Bydgoszczy Juliusa Bachmanna (von Kalinowska Bachmann), skarbnik: kupiec Abicht
Ojczyźniany Związek Kobiet (Vaterländischer Frauen Verein)	przewodnicząca: żona prezydenta Regencji w Bydgoszczy Louise Tiedemann, sekretarz: kupiec Abicht
Związek dla zakładania i utrzymania ochronek dla małych dzieci (Verein zur Begründung und Unterhaltung von Kleinkinderbewahranstalten)	przewodnicząca: żona prezydenta Regencji w Bydgoszczy Louise Tiedemann, sekretarz: radca regencyjny Banke, skarbnik: Wenzel

Związek Kuchni Ludowych (Völksküchen Verein)	przewodnicząca: żona prezydenta Regencji w Bydgoszczy Louise Tiedemann
Żydowskie Stowarzyszenie Wsparcia dla Kobiet i Stowarzyszenie Pogrzebowe (Israel Frauen Unterstützung und Beerdigungs Verein)	przewodnicząca: pani Steiner, kasjer: rentier Brock
Żydowski Związek Kobiet (Israel Frauen Verein)	przewodnicząca: pani Steiner, skarbnik: Jakob Blumenthal

Aneks 4. Księga adresowa miasta Bydgoszczy z 1900 r.

Bydgoskie Stowarzyszenia kobiece (wydzielone jako towarzystwa kobiece (*Frauen Vereine*):

NAZWA STOWARZYSZENIA	ZARZĄD STOWARZYSZENIA
Ewangelicki Związek Diakonisek (Evang. Diakonissen Verein)	przewodniczący: superintendent Saran, skarbnik: kupiec Abicht
Ewangelicki [Bliski] Związek Diakonisek, istniejący od 1876 (Evang. Diakonissennäh Verein)	przewodnicząca: żona pastora Kanitza, brak przewodniczącego (vacat), skarbnik: kupiec Abicht
Ewangelicki Związek Pań Misyjnych (Evang. Frauen Missions Verein)	przewodnicząca: pani domu panna Krüger
Ewangelicki Związek Panien (Evang. Jungfrauen Verein)	przewodnicząca: pani Lemm
Ewangelicko-Luterański Związek Kobiet wspierania ubogich (Evang. luth. Frauen Verein zur Unterstützung der Armen)	przewodnicząca: żona pastora Braunera (przy ul. Poznańskiej 25)
Kobiece Towarzystwo Gimnastyczne (Frauenturnverein)	kierowniczką ds. rekrutacji: panna Krüger, panna Kowalska i panna Braun, skarbniczka: panna Anna Holm, miejsce zebrania Miejska Sala Gimnastyczna (ob. ul. Konarskiego 4), czynne: wtorki 4-6
Związek „Śniadaniowy” (Frühstücks Verein) (dożywianie ubogich)	przewodnicząca: panna M. Dreger
Związek Kobiet im. Gustawa Adolfa (Gustav Adolf Frauen Verein)	przewodnicząca – vacat
Szkoła Gospodarstwa Domowego i gotowania w Bydgoszczy (Haushaltungs und Kochschule in Bromberg)	honorowa przewodnicząca: żona generała Albedlta, przewodnicząca: żona nadburmistrza Bydgoszczy Klara Knobloch

Związek dla Pomocy Ewangelickiej Organizacji „Dzieci w służbie Bożej” (Helferinnen Verein des evang. Kinder Gottesdienstes)	przewodniczący: superintendent Saran
Stowarzyszenie Młodych Kobiet (Okole) (Jungfrauenverein (Schleusenau))	przewodnicząca: żona pastora Kriete
Stowarzyszenie (Fundacja) królowej Elżbiety (Königin Elisabeth Stiftung)	przewodnicząca – vacat, skarbnik: kupiec Abicht
Towarzystwo Polek	przewodnicząca: żona krawca Ciechanowicza
Ojczyźniani Związek Kobiet (Vaterländischer Frauen Verein)	przewodnicząca – wakant, sekretarz: kupiec Abicht
Ojczyźniani Związek Kobiet (Vaterländischer Frauen Verein)	przewodnicząca: żona właściciela cegielni Johanna Peterson
Związek „Dobra Pani” (Frauenwohl)	przewodnicząca: nauczycielka Elisabeth Krause
Bydgoskie stowarzyszenie na rzecz wspierania i pomocy dla młodych matek (położnic) (Verein zur Begründung und Unterhaltung eines Wöchnerinnenafhts)	przewodnicząca: żona urzędnika w ratuszu Ortmana, zastępczyni: żona wyższego urzędnika w ratuszu Förstera
Stowarzyszenie Pracujących Kobiet i Dziewcząt (Vereinigung erwerbstätiger Frauen und Mädchen)	przewodnicząca: Kirschberg, skarbniczka: panna Elise Schuk
Stowarzyszenie Pielęgniarek Ochotniczek (Vereinigung freiwilliger Krankenpflegerinnen)	zastępczyni przewodniczącej: żona wyższego urzędnika w ratuszu Freisrau von Malkahn, dyrektor (przewodniczący) ds. medycznych: starszy lekarz dr Hering
Wincenty a Paulo (Stowarzyszenie św. Wincentego à Paulo)	przewodnicząca: przełożona Sióstr Miłosierdzia Schmidt
Żydowskie Stowarzyszenie Wsparcia dla Kobiet i Stowarzyszenie Pogrzebowe (Israel Frauen Unterstützung und Beerdigungs Verein)	przewodnicząca: pani Ida Lebh, zastępczyni: pani Renate Russak, skarbnik: kupiec Max Aronsohn, pl. Fryderyka Wielkiego (Stary Rynek), sekretarz: Caspar Brock
Żydowski Związek Kobiet (Israel Frauen Verein)	przewodnicząca: pani Hedwig Russak, sekretarka: pani J. Löwenberg

Aneks 5. Księga adresowa miasta Bydgoszczy z 1914 r.

Bydgoskie Stowarzyszenia kobiece (wydzielone jako towarzystwa kobiece (*Frauen Vereine*):

NAZWA STOWARZYSZENIA	ZARZĄD STOWARZYSZENIA
Bydgoskie Stowarzyszenie Pań Domu. Punkt sprzedaży produktów rolnych (Bromberger Hausfrauenverein. Verkaufsstelle landwirtschaftlicher Erzeugnisse)	ul. Gdańska 63, przewodnicząca: żona komornika Oberamtmanna Schulz-Nickla, skarbniczka: żona rentiera Meisenburga, dyrektor zarządzająca: pani Scheel
Niemieckie Stowarzyszenie Szkolne (oddział żeński) (Deutscher Schulverein (Frauengruppe))	przewodnicząca: żona radcy sądowego Borscha
Niemieckie katolickie Stowarzyszenie Młodych Dziewcząt (Deutsch-katholischer Jungfrauen Verein)	ul. Farna 2, przewodniczący: Schirmer
Niemiecko-katolickie Stowarzyszenie św. Marty (Stowarzyszenie Zarobkujących Panien i Dziewcząt) (Deutsch-katholischer Marthavein (Verein erwerbstätiger Frauen und Mädchen)	przewodniczący: Schirmer, skarbniczka: panna Radtke ul. Mennica, sekretarka: panna Rochann, ul. Sienkiewicza 15, skarbnik: nauczyciel Lehmann, Wzgórze Szwederowskie
Ewangelicki Związek Pań Misyjnych (Evang. Frauen Missions Verein)	przewodnicząca: żona superintendenta Brinckmanna
Kobiece Stowarzyszenie Dworcowe (Eisenbahnfrauenverein)	przewodnicząca: pani Pedell
Katolickie Kobiece Stowarzyszenie Elżbietańskie (Pomocy Ubogim parafii kościoła Jezuickiego) (Elisabethverein kath. Damen. (Armenunterstützungsverein der Jesuitenkirchengemeide.)	przewodnicząca: żona doktora Waschowa, ul. Libelta 10, skarbniczka: żona Schustera, sekretarka: żona doktora Krofztopffa (punkt informacyjny ul. Farna 2)
Ewangelicki Związek Diakonisek (Evangelischer Diakonissen Verein)	przewodniczący: superintendent Saran, ul. Śniadeckich 12, kupiec Bumke, nadzór medyczny: dr Schendell, żona radcy miejskiego Dietza, żona radcy handlowego H. Kolwita, żona superintendenta Brinckmanna, żona radcy miejskiego E. Werckmeistera, siostra Paula Busse (przełożona siostr diakonisek w szpitalu Diakonisek)
Ewangelickie Stowarzyszenie Pomocy Kobietom na Szreterach („Evang. Frauenhilfe” Schröttersdorf)	przewodnicząca: pani B. Böhm, Wielkie Bartodzieje, sekretarz: nauczyciel Hoffmann, skarbniczka: pani Eichler, Szretery

Stowarzyszenie Kobiet Kościoła ewangelickiego dla przedmieścia Szretery (Szretery, Wielkie Bartodzieje, Kapuścisko, Bydgoszcz-Wschód) (Evangelisch-kirchlicher Frauenhilfsverein Schröttersdorf (für Schröttersdorf Gr. Bartelsee, Hohenholm und Karlsdorf)	jeden wakat na stanowisku przewodniczącego, druga przewodnicząca i skarbniczka: żona fabrykanta Böhma, Wielkie Bartodzieje, sekretarz: nauczyciel Hoffmann
Ewangelickie Stowarzyszenie Młodych Kobiet (Evangelischer Jungfrauenverein)	przewodniczący: superintendent D. Saran, panna Joh. Ditel
Ewangelickie Stowarzyszenie Młodych Dziewcząt Szretery (Evangelischer Jungfrauenverein Schröttersdorf)	wakat na stanowisku przewodniczącego, spotkania w niedzielę 4.30-7.00
Ewangelickie Stowarzyszenie Pomocy Kobiet dla Jachcic i Oplawca (Verein Evang. Frauenhilfe für Jägerhof und Oplawitz)	przewodnicząca: żona pastora Gerlacha, Jachcice, sekretarz: właściciel ogrodnictwa Bretzel, Jachcice
Ewangelicko-Luterańskie Stowarzyszenie Kobiet Wspierające Ubogich (Evangel.-luth. Frauenverein zur Unterstützung der Armen)	przewodnicząca: żona pastora Baulinga
Ewangelicki Związek Młodych Kobiet Okola (Evangel. Jungfrauenverein Schleusenau)	kierowniczką: siostra Marta Büschel
Ewangelickie Stowarzyszenie Pomocy Kobiet [Samopomocy] Szwederowo (Evangelischer Frauenhilfsverein Schwedenhöhe)	przewodniczący: pastor Lassahn, skarbniczka: żona rektora Riese, zebrania: dom spotkań przy placu Kościoła Ewangelickiego na Szwederowie, ob. ul. Leszczyńskiego (Luterkirch platz) ob. nieistniejący.
Ewangelickie Stowarzyszenie Młodych Kobiet [Samopomocy] Szwederowo Bydgoszcz (Evangel. Jungfrauenverein in Schwedenhöhe)	przewodnicząca: żona pastora Lassahna, sekretarka i skarbniczka: diakoniska Augusta Schwarz. Spotkania co dwa tygodnie w niedzielę o 16.00 dom spotkań przy placu Kościoła Ewangelickiego na Szwederowie, ob. ul. Leszczyńskiego (Luterkirch platz) ob. nieistniejący.

Ewangelicki Związek Pań Misyjnych na Bielawach (Evang. Frauen Missions Verein Bleichfelde)	przewodnicząca: pani Tapper, pani Worlitsch, sekretarz: pastor Bertheau, spotkania zimą w poniedziałki między 7.30-21.30
Ewangelicki Związek Pań Misyjnych na Wielkich Bartodziejach (Evang. Frauen Missions Verein Gros Bartelsee)	przewodnicząca: pani Bungeroth, spotkania zimą w środy między 7.30-21.30
Ewangelicki Związek Pań Misyjnych na Szwederowie (Evang. Frauen Missions Verein Schwedenhöhe)	przewodnicząca: żona pastora Lassahna, spotkania co dwa tygodnie we wtorek o 20.00, dom spotkań przy placu Kościoła Ewangelickiego na Szwederowie, ob. ul. Leszczyńskiego (Luterkirch platz) ob. nieistniejący.
Związek „Śniadaniowy” (dożywianie ubogich). Oddział dla Pomocy Nieletnim (Frühstücks Verein. Zweigverein vom Verein Jugendschutz)	przewodnicząca: żona radcy handlowego Kolwitza
Związek Kobiet im. Gustawa Adolfa (Gustav Adolf Frauen Verein)	przewodnicząca: pani von Rose, sekretarz: superintendent D. Saran
Stowarzyszenie (Fundacja) królowej Elżbiety (Königin Elisabeth Stiftung)	przewodnicząca: żona przewodniczącego Sądu Okręgowego Riecka, skarbnik: radca miejski M. Friedlander, ul. Gdańska 24
Ojczyźniany Związek Kobiet (Vaterländischer Frauen Verein)	przewodnicząca: żona prezydenta doktorowa von Kuenther, skarbnik: kupiec Franke junior, sekretarz: urzędnik miejski doktor Budding, miejski sędzia doktor Reil
Ojczyźniany Związek Kobiet Okole (Vaterländischer Frauen Verein Schlesenau)	przewodnicząca: żona pastora Kriele, sekretarz członek rady parafialnej Rogalla, Okole, ul. Kościelna 8 (d.)
Związek „Dobra Pani” (Verein Frauenwohl)	przewodnicząca: panna M. [Marta] Schnee, siedziba stowarzyszenia ul. Śniadeckich 7, spotkania wtorek między 19.00 a 21.00
Kobiety Związek pomocy młodym dziewczętom (Verein der Frau Binden jünger Mädchen)	przewodnicząca: żona inspektora budownictwa Schönborna
Ojczyźniany Związek Kobiet. Oddział Szkolenia [Pomocnic] Pielęgniarek (Vaterländischer Frauen Verein. Abteilung zur Ausbildung von Helferinnen)	przewodnicząca: żona prezydenta doktorowa von Kuenther, zastępczyni: żona wyższego urzędnika miejskiego Schreiber

Wincenty a Paulo (Stowarzyszenie św. Wincentego à Paulo)	przewodnicząca: siostra miłosierdzia matka Beto, ul. św. Floriana 12
Stowarzyszenie nauczycielek szkół ludowych [podstawowych] (Volksschullehrerinnenverein)	przewodnicząca: Gustawa Schwarze
Oddział „Niemieckiego Stowarzyszenia Marchii Wschodniej” na Bielawach (Zweigverein Bleichfelde des „Deutschen Frauenvereins für Ostmarken”)	przewodniczący: sekretarz urzędu miasta Lubmeske, sekretarz: urzędnik kolejowy Biepe
Kobiece Towarzystwo Gimnastyczne (Frauenturnverein)	pierwsza przewodnicząca: pani Witt, druga przewodnicząca: żona doktora Simonsohna, kierowniczką: panna Baumert, spotkania Miejska Hala Sportowa (ul. Konarskiego 4), spotkania w środę 18.30-20.00, nauczycielka panna Hedwig Schulemann
Żydowski Związek Kobiet (Israel Frauen Verein)	przewodnicząca: pani Hedwig Rusak, sekretarka: żona kupca M. Aronsohn, skarbnik J. Barnatz
Żydowskie Stowarzyszenie Wsparcia dla Kobiet i Stowarzyszenie Pogrzebowe (Israel Frauen Unterstützung und Beerdigungs Verein)	przewodnicząca: pani Renate Russak, skarbnik: kupiec Max Aronsohn, Stary Rynek, sekretarka: żona Caspara Brocka

Aneks 6: Placówki oświatowe prowadzone przez Polki/tajne nauczanie w czasach zaborów.

SZKOŁY/ PENSJE/ BURSĄ DLA DZIEWCZĄT	ADRESY
Zakład kształcenia dla dziewcząt Franciszki Padlewskiej-Białkowskiej 1850-1857 (właścicielka przeniosła zakład w 1859 do Trzemeszna)	
Stancja pani Maciejewskiej (k. XIX w.)	
Pensjonat dla dziewcząt Melanii Gońskiej 1908	ul. Zduny 11
Tajne nauczanie Melania Gońska	mieszkanie przy ul. Poznańskiej 14
Tajne nauczanie Eugenia Czarlińska	mieszkanie przy ul. Gdańskiej 11, lekcje również w salce wikariatu przy farze
Tajne nauczanie Halina i Maria Kurzyńskie	„Dom Polski”, lekcje, dodatkowo zabawy i zajęcia śpiewu dla polskich dzieci

Tajne nauczanie, propagowanie czytelnictwa Maria i Pelagia Bizielówny	dom parafialny kościoła pw. Świętej Trójcy, lekcje, prowadzenie punktu wypożyczenia książek dla polskich dzieci
Czytelnia dla Kobiet, tajne nauczanie, propagowanie polskiej kultury – członkinie, między innymi: Halina Warmińska, Maria i Eugenia Czarlińskie, Zofia Pękałowa, Wincentyna Teskowa, Waleria Zawitajowa, Maria Biziel, Maria i Pelagia Bizielówny, Anna Hoppe, Zofia Pawłowska, Leokadia Weynerowska,	kolejne siedziby czytelnicy (patrz: tekst) – prowadzenie czytelnicy, wypożyczalni, lekcje polskiego i polskiej historii, odczyty, amatorskie przedstawienia, zbiórki pieniędzy dla potrzebujących

Bydgoszcz women leave homes for streets, held under the patronage of queens. Contribution to the research on women's organizations in the city in the 2nd half of the 19th century, until the outbreak of World War I

keywords: Bydgoszcz women, women's organizations, turn of the 20th century, city

Summary

Situation and history of women in Bydgoszcz in the 19th century and the beginning of the 20th century has not been reviewed with the use of systematic research. Initiating multidirectional analyses, women should be depicted in the historical-spatial context of the city. The fast growing city created possibilities for finding job (schools, factories, domestic servants), but also created various risks (entirely dependent on family, poverty, social judgment). We can notice in it two interesting phenomena – the will to become independent (which is combined with increased self-awareness and attempts to cope without man in daily life) and independence of the country, which was related to the political situation of Poles (Polish women) living in Bydgoszcz (educational, social, journalistic activities). Particularly interesting is activity of societies – on the one hand charitable, and on the other hand patriotic. Sometimes both of these fields were hard to separate.